
УДК 373.5.016:821.161.2.09

Розвиток творчих здібностей старшокласників на уроці української літератури

Світлана Привалова,

*кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри
української літератури і методики її викладання
Глухівського національного університету
імені Олександра Довженка*

У статті порушується проблема розвитку творчих літературних здібностей учнів старшої школи під час аналізу мови художнього твору.

Ключові слова: *творчі літературні здібності, мовностилістичні засоби, тропи, мова художнього твору.*

Одним із визначальних завдань сучасної школи є розвиток творчих здібностей учня, що може здійснюватися на уроці української літератури під час аналізу мови художнього твору. Учителю, формуючи вміння учнів, систему наукових знань має пов'язувати з їх особистим досвідом. Взаємозв'язок знань і умінь під час начального процесу сприяє розвитку літературно-творчих і мистецьких інтересів, нахилів, здібностей, посилює інтерес до глибокого, осмисленого аналітичного читання, до літератури як мистецтва слова, особливостей вивчення індивідуального стилю письменника.

Словесник під час роботи над художнім твором у старших класах школи зобов'язаний з'ясувати, які причини зумовили його написання митцем, яке комунікативне завдання ставив перед собою автор, які мовні засоби використані ним у тексті, яким є мотив їх відбору. Вчитель також повинен увагу учнів акцентувати на тому, чому певний твір має декілька тлумачень, які пояснення потрібні для адекватного розуміння художнього тексту, які слова, звороти, мовні форми і категорії, тропи не характерні для повсякденного мовлення, які з них є специфічними для творів певного письменника.

На уроках української літератури в старшій школі для текстуального вивчення пропонуються різні за жанровою специфікою художні твори. Визначальне місце

в старших класах посідають епічні твори. На нашу думку, мову епічного твору доцільно досліджувати на всіх уроках вивчення творчості письменника, проте на кожне заняття варто добирати такі завдання щодо вивчення мовної специфіки, які б відповідали поставленій меті і допомогли б кращому сприйманню та засвоєнню учнями певної монографічної теми.

У шкільній практиці застосовуються різні види робіт під час вивчення мови епічного твору. Учні добирають синоніми до виділених слів, заповнюють "білі" місця в передрукованому тексті, де пропущено прикметники, дієслова тощо, знаходять перифраз, перечитують у класі окремі епізоди; крім того, учитель застосовує близьке до тексту художнє переповідання, коментоване читання, живі, невимушені розмови, під час яких словесник тактовно спрямовує естетичні уподобання школярів, прищеплює їм розуміння істинно прекрасного. Ці та інші види робіт проводяться на уроках української літератури в старших класах, присвячених вивченню індивідуальної творчої манери письменника. Найголовніше завдання при цьому — дати учням емоційно відчуту красу художнього слова, збудити в них радість естетичного сприймання художнього твору як витвору мистецтва. Спостереження над художньою мовою, на нашу думку, є доцільними на уроках

української літератури в старшій школі. Наприклад, під час вивчення теми "Марко Вовчок "Інститутка" — визначне явище в українській антикріпосницькій прозі, перша реалістична повість" можливим видом роботи на етапі вивчення нового матеріалу (після розповіді вчителя про життєпис письменниці) є повідомлення учнів, представників різних творчих груп (істориків, літературних критиків):

Повідомлення учня-історика

Ганебною сторінкою в історії України було кріпацтво як своєрідна форма рабства. 1855 року в промові перед московськими дворянами цар Олександр II проголосив: "Краще скасувати кріпацтво згори, ніж чекати, доки його скасують знизу". Причини реформ, запропонованих царем, були перш за все економічні. Продуктивність праці кріпака у 1860 році дорівнювала продуктивності праці англійського фермера 1750 року. Словом, кріпацька праця була настільки мало якісною, що не виправдовувала себе економічно. До того ж конкуренція і власна безгосподарність перетворили багатьох землевласників на боржників. Унаслідок цього, ще задовго до впровадження реформ, кріпацтво стало занепадати. Про це свідчить і такий факт: якщо в 1811 році з усіх селян Російської імперії приблизно 58% були кріпаками, то до 1860 року цей відсоток упав до 44. Саме тому 19 лютого 1860 року цар Олександр II підписав маніфест про скасування кріпацтва.

Повідомлення учня—літературного критика

Повість "Інститутка" — найвидатніше досягнення Марка Вовчка першого періоду творчості. Вперше твір було надруковано в журналі "Отечественные записки" з присвятою Т. Шевченку в перекладі І. Тургенєва, а мовою оригіналу — в "Основі" (1862), повість стала відомою ще в рукописі.

Ще задовго до виходу у світ "Інститутки" на знак глибокої пошани до Марка Вовчка Т. Шевченко присвятив їй поезію "Сон" ("На панщині пшеницю жала"), подарував свій "Кобзар" із написом: "Мойй єдиний доні Марусі Марковичевій і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко". Не випадково і письменниця першу свою повість присвятила Т. Шевченку як своєму духовному вчителю. Спочатку твір мав назву "Панночка", але пізніше був перейменований на "Інститутку". Твір здобув схвальні відгуки у літературних критиків, письменників. І. Франко вважав, що цей твір "найглибше проникає в суть кріпацького лихоліття". Високу мистецьку і естетичну оцінку дав повісті і Т. Шевченко.

Можливим традиційним видом роботи є бесіда, що сприяє розкриттю авторської ідеї твору.

Бесіда

— Визначмо композицію повісті "Інститутка" Марка Вовчка.

("Інститутка" — соціально-побутова повість, у якій порівняно з оповіданнями більш яскраво помітний викривальний антикріпосницький характер. Щільна сконденсованість твору вражає: на 40 сторінках розмістилися 47 розділів, думки яких могли стати окремими творами. Письменниця досягла в повісті класичної довершеності сюжетно-композиційної організації, гармонії змісту і форми.)

— Про який період історії України у повісті "Інститутка" пише письменниця?

(У повісті зображена доля села напередодні ліквідації кріпацтва. У конкретних явищах, що відбуваються переважно в одому поміщицькому маєтку, відтворено кріпосницьку дійсність у найповніших виявах. В основі сюжету — реальний соціальний конфлікт, який відбиває протиборство двох анта-

гоністичних сил того часу, панів і кріпаків.)

— Якими письменниця зображує протилежні табори — кріпосників і кріпаків?

(У повісті "Інститутка" Марка Вовчка зображено два покоління панів і два покоління кріпаків. Поміщиця-внучка є ще жорстокішою, аморальнішою, ніж стара пані. Те, що представники молодого покоління кріпаків, на відміну від терплячої бабусі-кріпачки, протидіють панським знущанням, прагнуть позбутися влади поміщиків, виражає думку про наростання антикріпосницьких настроїв у суспільстві.)

— На які групи (антагоністичні табори) можна розподілити образи-персонажі повісті "Інститутка" Марка Вовчка?

— Назвіть представників різних "таборів".

("Пани неситі" (представники першого табору) — стара кріпосниця, вивчена панночка-деспотка та її чоловік, безхарактерний лікар. Представниками другого табору є кріпаки: Устина, Катря, стара кріпачка, Прокіп, Назар.)

— Хто є найжорстокішим представником кріпацької системи у повісті?

— За яких умов відбувається знайомство читача з панночкою?

— Як панночка ставиться до бабусі, кріпаків, коханого?

— Визначте характерні риси, властиві панночці.

З метою розвитку творчих літературних здібностей учнів, на нашу думку, є творча робота.

Творча робота. Складання кросворда

Спробуйте схарактеризувати панночку, зашифрувавши риси її вдачі, наприклад:

інтриганка
несправедлива
свавільна
вперта
нещира
нестримана
груба
деспотична
корислива
зла

Вважаємо, що під час роботи над змістом твору, зокрема над характеристикою образу панночки-інститутки, доцільною є робота з таблицею.

Робота з таблицею

Визначимо, які художні засоби письменниця використовує для характеристики образу панночки у повісті "Інститутка". Знайдіть у тексті твору відповідні цитати на підтвердження власної думки.

Художні засоби, використані для змалювання

Характерна риса	Цитата з твору	Тропи
Портрет	"І що ж то за хороша з лица була!.. Здається, і не намалювати такої кралі!.."; "почервоніла, як жар"; "руки, мов у гадюки"; "як та ящірка"; "люта, аж у роті чорно, дивиться так, що аж мило кисне" та ін.	Епітет Порівняння
Ставлення до навчання	"І морено, й мучено нас — та все дурницею... Як же то між гостями або в гостях позабувати музику, або танці, або хоч би й мову французьку? А про заморську нісенітницю, то я в одно ухо впускала, а в друге випускала, та й зовсім таки не знаю. Цур їй!"	Іронія, сарказм Риторичне запитання, риторичний оклик
Ставлення до кріпаків	"... й шипає, і штирхає, і гребінцем скородить, і шпильками коле, і водою зливає..."; "...та репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче..."	Градація, багатосполучниковість Негативно забарвлена лексика

образу панночки у повісті "Інститутка" Марка Вовчка

На наступному уроці варто здійснити характеристику образів-персонажів. На вступному етапі можлигим видом роботи є довідка вчителя.

Довідка вчителя

Сутність слова "воля" по-справжньому може оцінити лише та людина, яка пізнала горе і біль приниження, перебуваючи в рабстві чи кріпацтві: на все треба питати дозволу в хазяїна, який вважає кріпака — людину з серцем і душею — своєю власністю. Цю "річ" можна вдарити, уколоти, принизити. Про людей, вимушених миритися з тим, що є "хазяїни" і "кріпаки", розповідають твори Марка Вовчка — української Гарріет Бічер-Стоу (американська письменниця, що увійшла в світову літературу як автор книжки "Хатина дядька Тома", у якій йдеться про рабство в Америці.)

Коментар учнями епіграфа уроку

Прокоментуйте власне розуміння вислову Гарріет Бічер-Стоу: "Свобода — це право бутити людиною, а не тяговою скотиною, називати кохану жінку своєю дружиною і захищати її від насильства і беззаконня, право захищати і виховувати власну дитину, право жити з ними поруч, жити своєю волею, незалежно від чужої волі".

Свобода, воля — ці поняття є досить абстрактними для сучасного людства, реальний вимір якому дуже важко визначити. Якщо в будь-кого з вас запитати: "Що таке щастя?", то, напевно, ніхто не скаже: щастя — означає бути вільним, мати змогу самостійно керувати власним життям. На перше місце ми звикли ставити матеріальне становище, здоров'я, життя, але аж ніяк не волю. Для людей, що жили в часи кріпацтва, поняття "волі" мало більш конкретне визначення, це те, чого вони не мали, і те, чого прагнули понад усе.

Постановка проблемних запитань

— Порівняйте образи Устини і Катрі. Хто із кріпачок вам більше імонує і чому?

— Зачитайте портретну характеристику Катрі. Які зображувально-виражальні засоби використовує письменниця для характеристики образу Катрі?

"Славна була то жіночка, — звали Катрею: білявенька собі, трошки кирпатенька, очиці голубоцвітові, ясенькі, а сама кругленька і свіжа, як яблучко" (порівняння). *"У червоному очіпку, у зеленій юпочці баєвій. Смішлива була й гордоватенька"* (епітети.)

— Хто з жінок-кріпачок, на вашу думку, є більш рішучим у своїх діях і вчинках?

(Катерина дуже гостро висловлює свій протест проти поміщиці, особливо після втрати дитини.)

— Порівняйте мову Устини і Катрі.

— Чи раділа Устина волі, яку отримала? Порівняйте її життя у поміщиці й у місті.

(У поміщиці Устина взагалі не мала права на самостійність. А у місті: *"Господи милій! Яке ж то життя тоді наше було! Хоч із бідюю, хоч із лихом, а таке ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посиджу і поговорю, — нікого не боюся; робитиму чи ні, — ніхто мене не присилує, ніхто не займе. Чуюся на душі й на тілі, що я живу"*.)

— Охарактеризуйте образи чоловіків-кріпачів. Чи імонує вам їх поведінка?

— Перекажіть епізод, коли Прокіп заступається за бабусю. Чому саме цей випадок став вирішальним у долі подружжя кріпачів?

— Чи вважав Прокіп перебування у москалях все ж кращим за службу у поміщиці?

— Якою є доля Назара та Катрі?

(Катря збожеволіла і втопилась, а Назар втік і за-

робляв на своє життя працею, але вже не на панів.)

— Порівняйте поведінку старшого і молодшого покоління кріпачів. Які риси вдачі їм притаманні?

(Молоде покоління — волелюбне, безстрашне, рішуче у вчинках.)

— Спостереження занотуємо у вигляді таблиці.

Образи кріпачів

Образи кріпачів	Риси вдачі
Бабуся-кріпач	Тиха, спокійна, покірна, "як матір"
Устина	Спокійна, покірна, активного протесту не виявляє
Катерина	Має почуття власної гідності, ненавидить панів, після втрати дитини виявляє протест
Назар	Волелюбний, сміливий, протестує проти поміщиків
Прокіп	Рішучий, мужній. Висловлює гнівний протест проти панів

(за повістю "Інститутка" Марка Вовчка)

Запитання до учнів

— Охарактеризуйте мову повісті "Інститутка" Марка Вовчка.

(Мова повісті пісенна, різнобарвна, багата на тропи, близька до народної.)

— Чи наявні у тексті повісті "Інститутка" Марка Вовчка застарілі слова та діалектизми? Наведіть приклади. З якою метою письменниця вводить їх до тексту?

("Туряти" — посилати, гнати, "зочити" — побачити, "стеменний" — справжній, "оченьпати" — одужати, "не здоліти" — не спромогтися.)

— Які художні засоби наявні у повісті "Інститутка" Марка Вовчка? Яка їх роль у творі?

(У творі використані різноманітні тропи: епітети, порівняння, метафори та ін. За допомогою цих зображувально-виражальних засобів письменниця висловлює власне ставлення до персонажів.)

— Чи наявні у творі фольклорні елементи? З якою метою вони вжиті письменницею?

(У повісті є чимало приказок, прислів'їв, звертань фразеологічного походження, афоризмів. З допомогою цих засобів Марко Вовчок у сатиричній чи гумористичній формі висміює поміщиків, висловлює гнівний осуд кріпаччини.)

— Узагальнення зробимо у вигляді таблиці "Художня мова повісті "Інститутка" Марка Вовчка"

Художня мова повісті "Інститутка" Марка Вовчка

Тропи	Фольклорні елементи
метафори	приказки
порівняння	прислів'я
епітети	звертання

Оригінальна, самобутня, народна, виразна

Подібні завдання допомагають виявити зв'язок образних структур твору з власним життєвим досвідом учнів, формувати асоціативні зв'язки, збагатити образне мислення школярів, що є необхідною умовою для сприймання літератури як мистецтва слова. Підкреслимо: якщо учень навчається сприймати твір у його художньо-емоційній сутності, то завдання вчителя — спонукати школяра в художніх образах і ситуаціях бачити засіб вираження духовного пошуку автора, його життєвої позиції, а також відчувати зв'язок зображеного у художньому творі з досвідом власного життя і осмислювати своє ро-

зуміння зображеного.

Література

1. Бандура О.М. Вивчення елементів теорії літератури у 9—11 класах: посібник для вчителя / Бандура О.М. — К.: Рад. шк., 1989. — 158 с.
2. Державна національна програма "Освіта": Україна XXI століття. — Київ: Райдуга, 1994. — 62 с.
3. Изучение языка художественных произведений в школе (Из опыта работы): [сб. ст. / под. ред. Н.И. Кудряшева и Н.Д. Молдавской]. — М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1955.

— 180 с.

4. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. — 2002. — №2. — С. 3—21.
5. Концепція літературної освіти в 12-річній загальноосвітній школі: проект // Українська мова та література. — 2002. — №11. — С. 1—11.
6. Наукові основи методики літератури: посібник для студентів вищих закладів освіти / за загальною редакцією доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН

Светлана Привалова. Развитие творческих способностей старшеклассников на уроках украинской литературы

В статье рассматривается проблема развития творческих литературных способностей учеников старшей школы во время изучения языка художественных произведений.

Ключевые слова: творческие литературные способности, лингвостилистические особенности, тропы, язык художественных произведений.

S. Privalova. Is Development of creative capabilities of senior pupils on the lesson of Ukrainian literature

In the article the problem of development of creative literary capabilities of students of senior school is violated during the analysis of language of artistic work.

Keywords: creative literary capabilities, lingual stylistic facilities, tropes, language of artistic work.
